

УДК 025.2:002(477.7)

Володимир Кудlach,
 провідний бібліотекар відділу автоматизації
 бібліотечних та бібліографічних процесів ОННБ ім. М. Горького

Пам'ятки писемності та культури у фондах бібліотек Півдня України: проблеми збереження, ідентифікації, наступності та доступу

На початку грудня 2012 р. в Одеській національній науковій бібліотеці ім. М. Горького (ОННБ) відбулася ділова зустріч на тему: "Пам'ятки писемності та культури у фондах бібліотек як національне надбання: проблеми розкриття та доступу". Серед запрошених були завідувачі відділів та секторів рідкісних видань і рукописів бібліотек Півдня України: Запорізької ОУНБ ім. О. М. Горького, Кіровоградської ОУНБ ім. Д. І. Чижевського, Кримської республіканської установи "УНБ ім. І. Я. Франка", Миколаївської ОУНБ ім. О. Гмирьова, Одеської ОУНБ ім. М. С. Грушевського, Херсонської ОУНБ ім. О. Гончара.

Ініціатива одеситів логічна. На сьогодні ОННБ ім. М. Горького володіє однією з найбільших і унікальних колекцій рідкісних видань українською, російською та іноземними мовами, а також рукописними й архівними матеріалами, стародруками, рідкісними виданнями XV—XX ст. та ін. Серед знакових зразків раннього кириличного письма — "Часослов" (1491) засновника слов'янського книгодруку Швайпольта Фіоля, виданий у Кракові, та "Острозька Біблія" (1581) Івана Федорова.

Як показала згадана зустріч, бібліотека має й значний кадровий ресурс. Адже мало зберегти цінні примірники книг і рукописів, важливо їх ідентифікувати і ввести до наукового обігу. Цю роботу виконують співробітники відділу рідкісних видань та рукописів бібліотеки на чолі з досвідченим науковцем, автором ґрунтовного дослідження *"Старопечатные издания кирилловского шрифта. XV — первая половина XVI ст."* (Одеса, 1998) Валентиною Райко. Книга одеського науковця свого часу отримала високу оцінку провідного фахівця у цій царині, нашого земляка, професора Євгена Немировського (Москва, РФ), який виступив як науковий редактор видання.

Державна програма зі збереження рідкісних фондів 2005 р. добігла свого кінця і на сьогодні в Міністерстві культури України обговорюється нова — терміном до 2020 р. Проводяться громадські слухання з цього питання, на основі яких виробляються певні рекомендації. Вони будуть враховані під час обговорення згаданої програми. Про це, відкриваючи засідання, нагадала у вступному слові заступник генерального директора з наукової роботи ОННБ Ліна Арюпіна. Були озвучені кількісні показники рідкісних фондів південної зони: Запорізька ОУНБ — 12 800 од. зб.; Кіровоградська ОУНБ — близько 20 тис. од. зб.; Миколаївська ОУНБ — 51 тис. од. зб.; Одеська ОННБ — 38 638 од. зб.; Одеська ОУНБ ім. М. Грушевського — 30 тис. од. зб.; Кримська

РУУНБ — 26 500 од. зб.; Херсонська ОУНБ — 26 тис. од. зб., тобто майже 204 тис. од. зб.

Виступаюча торкнулась питань збереження фондів рідкісних видань і рукописів, проблем бібліографічного опису, зокрема його уніфікації, а також реставрації, сканування, введення до наукового обігу і популяризації фондів. Співробітники відділу рідкісних видань і рукописів систематично публікують у профільних періодичних виданнях наукові розвідки про цінні видання, що становлять основу фонду національної книгозбірні. Інше питання — конвертація баз даних. Чотири із шести бібліотек Півдня використовують програму "ІРБІС", інші — "Абсотек Юнікод" (у тому числі й ОННБ, перший рік).

На початку зустрічі досвідом роботи з рукописним фондом, методичними порадами на прикладі ОННБ ім. М. Горького поділилася головний бібліотекар відділу рідкісних видань та рукописів бібліотеки Тетяна Гоголіна. Основну увагу доповідачка зосередила на *рукописному фонді*, який є частиною архівного фонду України загалом. Його формування припадає на середину XIX ст. В основі фонду — колекція Слов'янського благодійного товариства, рукописи із зібрання графа Михайла Толстого, архів Михайла Комарова та інші приватні колекції. Тетяна Олександрівна окреслила хронологічні рамки рукописного фонду ОННБ. Нині підвищеним попитом користується та частина, де зберігаються пам'ятки слов'янської писемності XI—XIII ст. Робота з фондом вчених із різних країн світу дає змогу не лише вводити його до наукового обігу, а й поглиблювати характеристики, вносити певні уточнення. Ці рукописи відображені як у вітчизняних, так і в зарубіжних зведених каталогах. Виступаюча дала також системну характеристику класифікації фондів (тематичні та особисті), щодо внесення їх у каталоги (предметний, хронологічний, мовний і тематичний); ознайомила присутніх з діяльністю Ради з комплектування, процедурними питаннями щодо включення запропонованих документів у книги пропозицій та надходжень, а також із джерелами поповнення. Серед пріоритетів — ділові контакти з власниками рідкісних рукописів та сучасними дослідниками, зокрема з краєзнавцями батьківщини графа Михайла Толстого с. Дедінове у Підмосков'ї, нащадками видатних особистостей, які надають одеситам документальні матеріали (письмові, фото) та мемуарного характеру, зокрема краєзнавця і бібліографа Михайла Комарова, архітектора, проєктувальника нинішньої споруди книгозбірні Федора Нештурха та ін. Щораз поповнення зібрання супроводжується статтями в наукових виданнях.

Опис та ідентифікація стародруків кириличного шрифту. "Науковий опис, експертиза та ідентифікація стародруків" — під таким заголовком пройшов майстер-клас Валентини Райко, завідувача відділу рідкісних видань та рукописів ОННБ ім. М. Горького. Доповідь науковця була інформаційно насиченою, змістовною і методично вивершеною. Вона не лише стимулювала науково-пізнавальний інтерес присутніх, а й спонукала до обговорення проблеми підготовки у майбутньому спеціалістів з експертизи стародруків кириличного письма.

Тема актуальна, адже стародруки кириличного шрифту наявні у фондах усіх універсальних бібліотек і їхня ідентифікація не завжди є повною. У процесі використання насамперед втрачаються перші й останні аркуші книги, на яких розмішувалися вихідні дані. Інколи це було викликано свідомими діями, як, наприклад, у період гострого міжконфесійного протистояння прибічників унії та православ'я. Через побоювання стати об'єктом переслідування з боку держави могли бути й підробки, як у випадку передруків послідовниками старообрядництва в Росії. Як зазначила виступаюча, якщо примірник не має титульної сторінки, то в українських виданнях ми беремо до уваги переднє слово, а в московських — післяслово (якщо воно збереглося).

Валентина Райко: "Фонд бібліотеки нараховує близько 500 примірників стародруків кириличного шрифту. Протягом 1996—2003 рр. у Баден-Бадені Інститутом книги Російської державної бібліотеки під редакцією Євгена Немировського вперше був виданий німецькомовний зведений каталог ранніх видань — інкунабулів і палеотипів кирилического шрифту в шести випусках ("Yesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer schrift"). До нього увійшли інкунабули та більше десяти палеотипів із фондів ОННБ. Як упорядники, ми, на жаль, не маємо його у своїх фондах. В Україні, як нам відомо, є один комплект каталогу, який знаходиться в Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського. Для придбання шести випусків каталогу потрібна була значна сума (близько 1800 дойчмарок — В. К.). Таких валютних фондів бібліотека не мала".

Щодо згаданої книги Валентини Райко, яка надрукована до 1000-річчя літописання та книжкової справи в Україні (і включає опис першодруків із фонду ОННБ, що увійшли також в німецьке видання), то в ній розглядається саме проблема ідентифікації стародруків кирилического шрифту XV — перш. пол. XVI ст.

Завдяки науковим бібліографічним довідкам Валентини Райко інформація про слов'янські стародруки з колекції відділу рідкісних видань і рукописів увійшла також до широко знаного в наукових колах каталогу стародруків наступного періоду (Издания кирилловского шрифта второй половины XVI ст. : сводный каталог / Гусева А. А. — Кн. 1—2. — М. : Индрик, 2003). У ньому міститься опис друкованих зібрань із 247 міст 39 країн світу. До посібника увійшло дев'ять дуже рідкісних видань в одинадцяти примірниках і трьох фрагментах, зокрема славнозвісна "Острозька Біблія" Івана Федорова, "Литовський статут" тощо.

Слід назвати й унікальний зведений каталог під редакцією вже згаданого Євгена Немировського "Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта : 1491 — 2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы. Т. 1. 1491 — 1550. — М. : Знак, 2009. — 588 с. : ил., до якого увійшли стародруки кирилического шрифту із фондів ОННБ. Це видання цінне повнотою охоплення та вичерпністю опису стародруків і містить списки книгозховищ, книг і статей, у яких описані видання кирилического друку, що виходили протягом кінця XV — перш. пол. XVI ст. у Кракові, Цетіне, Венеції, Празі, Вільно, Горажде та ін.

Учасники зустрічі отримали схеми наукового опису стародруків, які склалися з двох частин. Перша — це опис примірника як *частини загального тиражу*. Зверталася увага на визначення загальної частини — автор, назва, місце видання, друкарня, друкар, дата (сучасного і візантійського літочислення), у тому числі гіпотетична. Далі пропонувалося врахувати формат видання (фоліо, кварта, октава), тобто поділ аркуша (приблизно 1 м x 1 м) на 2—4—8 частин тощо; кількість зошитів, окремо розміри книги і блока (висота на ширину), "дзеркало набору", тобто площа набору. Бралися у розрахунок також розміри шрифтів (висота десяти рядків за виносними елементами букв), фоліація чи пагінація, сигнатура (відповідно позначення сторінок та номерів зошитів), типологія заставок, характер кінцівок, кустодів, а також зображення водяних знаків, зовнішнє і внутрішнє оформлення, оздоблення книг та ін. Що більше параметрів враховується, тим опис буде повнішим. Уперше для ідентифікації пропонувалося використовувати "стішиці" — своєрідні знаки, які надавали рядкам композиційної завершеності, якщо не вистачало слів тексту.

Ще один елемент, який також допомагає ідентифікувати видання — наявність колонтитулів, послідовний опис яких дає уявлення про зміст книги. Колонтитули, як правило, розмішувалися над "дзеркалом набору", і крім опису розділу, могли містити й декоративні елементи.

Валентина Миколаївна звернула увагу також на такі поняття, як "повна", "дефектна" і "фрагментарна" книги. Фрагментарними вважаються ті, обсяг сторінок яких менший на третину від первісного зразка. Опис та ідентифікація таких примірників вимагатимуть пошуку повноцінного видання.

При описі другої частини зазначають особливості примірника: враховують наявність слідів реставрації, наприклад, "підклеюк", екслібриси, вкладишів зі світськими записами духовних осіб чи власників (імена прихожан для згадування під час молитви, ким і коли куплена), помітки читачів на полях (маргіналії), втрачені сторінки тощо.

На завершальному етапі проводиться бібліографічний опис книги. Чим детальніше описана книга, тим ціннішою є інформація про неї. Можна давати навіть стислий зміст окремих розділів. При складанні описів книг для Держреєстру обмежуються коротким науковим описом видання.

Відмінності українських і московських першодруків. Доповідачка звернула увагу на особливості та відмінності друкованих духовних видань XVII—XVIII ст. Білорусії, Росії та України. Так, московська сигнатура дониконівського періоду (та у старообрядців), як правило, цифрова, колонцифри фоліації розмішувалися у правому нижньому куті сторінки; українська і білоруська сигнатура переважно буквенна, колонцифри розмішувалися у правому верхньому куті, інколи з надписом "лист" та нанесенням розділових знаків після цифри. У московських книгах зошити мали завжди однакову наповненість листів — по вісім у кожному, в українських — від двох до дванадцяти.

Білоруські й українські першодруки на національному ґрунті акумулювали стилістику бароко. Вони випускалися в кількох друкарнях, мали багате декоративне оформлення, містили різноманітні сюжетні ілюстрації, а кожна сторінка іноді мала розкішне, нелінійне орнаментальне обрамлення. Те саме стосується й колонтитулів, які в українських виданнях щедро прикрашалися орнаментом, інколи з використанням кіноварі, і могли займати цілий рядок. Визначати належність стародруків книг до тієї чи іншої традиції можна і по заставках. Зазвичай в українських (і білоруських) виданнях рисунок заставок виконувався на білому тлі, часом у поєднанні з заставками на чорному, або використовувався чисто український зразок "килимної" заставки, а в московських — лише на чорному тлі. Щодо зовнішнього оформлення, то

московські книги мали "глуху" палітурку, покриту коричневою фарбою, невиразне тиснення. Для видань XVII—XVIII ст. був характерний надпис "Книга глаголеема" і під ним зображення орла та єдиного рога. Палітурки українських видань на лицьовому боці мали багате орнаментальне обрамлення: як правило, у центрі в медальйоні розміщувалося зображення розп'яття, а внизу — орнаментальна композиція. Якщо ж на лицьовому боці було зображення Христа, то на зворотному — Богоматері з немовлям. В оформленні українських книг використовувалося золото, срібло, кіновар і зелена фарба, у тому числі й на зрізах.

Ще одна особливість, яка дає можливість встановлювати походження книг, пов'язана із розміщенням тексту в один або два стовпчики. Українським виданням притаманна організація сторінки у два стовпчики, для видань Московського друкарського двору подібний шаблон став використовуватися лише після 1663 р., коли була надрукована Біблія. До цього текст був суцільним. Згаданий факт цікавий також в історичному та соціально-політичному аспектах. Він свідчить про європейські впливи на українських землях часів Гетьманщини, відносну демократичність її соціально-політичного устрою, розвиненість мистецтва книги, громадянських інституцій, зокрема традиційно високу роль релігійних громад — братств — та їхній вплив на церковне і культурне життя України означеного періоду.

В умовах російської жорсткої централізації влади, державного монополізму і цензури існував єдиний видавничий центр — Московський друкарський двір. Цим значною мірою пояснювалася стандартизація видань, економія на їх-

ньому художньому оформленні, естетичності заради збільшення тиражу та поширення офіційної ідеології.

Хотілося б згадати ще один аспект діяльності спеціалістів зі стародруків. Наприклад, згідно з наказом Міністерства культури України Валентина Миколаївна Райко більше десяти років входить до експертної групи із виявлення стародруків на усіх митницях південного регіону. Її консультації дали змогу зберегти чимало рідкісних зразків книгодруку, які є національним надбутком не лише України. Відомий випадок, коли в одному з південних портів вдалося затримати цілий контейнер стародруків та іншої книжкової продукції, що вивозився в кавказький регіон. Подібні експертні комісії, як з'ясувалося під час зустрічі, є й у деяких бібліотеках південного регіону України.

Друга частина зустрічі була присвячена обговоренню виступів, обміну думками та виробленню спільної програми діяльності у цьому напрямі. Досягнуто згоди щодо створення *постійно діючого семінару* по роботі із рідкісними і цінними виданнями для бібліотек Півдня України на базі ОННБ ім. Горького.

Прийнято рішення про оновлення та актуалізацію документації відділів рідкісних та цінних видань бібліотек Півдня України, проведення роботи зі *створення паспортів* на колекції фондів рідкісних видань. На першому етапі планується створити хронологічний ряд колекції. На рівні обговорення визначене питання щодо створення *зведеного каталогу* фондів рідкісних видань бібліотек Півдня України.

Надійшла в редакцію 12 грудня 2012 року